

УДК 94:793.386(4)

О.В. Курочкін

З РАННЬОЇ ІСТОРІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ БАЛІВ-МАСКАРАДІВ

У вітчизняній культурології терміни «карнавал» і «маскарад» нерідко ототожнюються й використовуються як синоніми. Почасти це пояснюється тим, що обидва слова є запозиченнями з лексики західноєвропейських народів й відображають реальний шлях адаптації чужої традиції у новому етносоціальному середовищі.

Що ж спільне і відмінне між карнавалом і маскарадом? Безумовно, це генетично споріднені явища, але кожне з них має власну комунікативну і символічну природу, специфічний шлях еволюції у часі і просторі.

Поза сумнівом, маски і рядження були обов'язковим компонентом розвинутої релігійно-магічної і звичаєво-обрядової практики народів Європи задовго до прийняття християнства. Десь у глибинах язичницької ідеології і міфологічного світогляду слід шукати витoki давнього карнавалу. Його історичними попередниками були античні свята діонісій і сатурналій, під час яких на землю ніби приходив Золотий вік – царство загальної рівності й свободи, пани і слуги мінялися своїми місцями, не бракувало вина і їжі, скасовувалися сексуальні та інші табу, скрізь вирували бурхливі веселощі.

Масовим народним святом із вуличними процесіями, іграми та театралізованими виставами у масках карнавал стає вже у середні віки завдяки розвитку європейських самоврядних міст і становленню класу буржуазії – бюргерства. У містах з їх «повітрям свободи» цехові ремісники і купці вміли працювати і від щирого серця розважатися. Тому цілком природно колишнє поганське аграрне свято проводів зими і зустрічі весни отримало прописку в католицькому церковному календарі, де йому відведено місце загального гульбища перед Великим пасхальним постом. Хоча у народній етимології термін карнавал виводять від латинського «carnevale» – «прощай, м'ясо!», вірогідніше, що він походить від латинського «carrusnavalis» – потішна колісниця, корабель священних процесій. Саме на таких кораблях-возах пересувалися у святковому натовпі середньовічні блазні – міми, фігляри, гістріони, скоморохи, розкидаючи навколо себе сороміцькі жарти, горох і боби (символи родючості), які пізніше були замінені паперовим конфетті.

Італійському слову carneval і французькому carnaval відповідають німецькі назви Fastnacht і Fasching, англійське Bannoksday, чеське та словацьке – masopust, польське – zapusty, російське – масленица та українське – масляна (масниця) тощо.

Важливо наголосити, що аутентичний карнавал є синтезом західноєвропейської цивілізації та католицизму. Основні центри його традиційної пульсації знаходяться в країнах, де здавна сильні впливи римського первосвященника (Італія, Франція, Іспанія, Германія, Бельгія, Латинська Америка тощо).

Середньовічний карнавал, як відзначив один із найкращих його знавців М.Бахтін, створював особливе «сміхове» світосприйняття, пародіюючи офіційну соціальну ієрархію і церковні ритуали. Саме в карнавалі, який відбувався просто неба на площах і вулицях міста, найвиразніше виявлялась демократична «народно-площадна» стихія масового свята. «Святковість тут, – писав М.Бахтін, – ставала формою другого життя народу, який вступав тимчасово в утопічне царство загальності, свободи, рівності та достатку» [1; 14].

Маскарад (франц. Mascarade, італ. Mascherate) – костюмований бал з масками виник як аристократична версія та антитеза середньовічного карнавалу. Середньовіччя – суперечлива доба, яку можна характеризувати як «темні» часи, сповнені дикості й фанатизму і як оригінальну цивілізацію з притаманним їй етикетом, складною символікою, розвинутою системою церковних і світських ритуалів. Люди цієї доби яскраво і гостро відчували смак життя, постійно очікуючи кінця світу, вони відрізнялись емоційною вразливістю, цінували публічність і видовищність. Представники знаті демонстративно підкреслювали своє багатство і соціальний статус за допомогою одягу, коштовностей, пишних кортежів тощо, тоді як бідні не соромились виставляти напоказ свою вбогість і жебрацтво. Зі зміцненням феодально-державного суспільства істотна різниця між багатими і бідними дедалі виразніше виявлялась не лише в матеріальному побуті, а й у сфері задоволення духовних потреб й життєвих насолод.

Через крайню скупість джерел важко відтворити найглибшу історію європейських балів-маскарадів. Їх попередниками у ранній період середньовіччя були церковні процесії і вистави. Майже до XV століття у багатьох католицьких країнах усі народні свята відзначалися безпосередньо у церквах і біля них – місцях, що належали парафіянам. Тут не лише молилися і слухали проповіді, але й грали у м'яча і танцювали, влаштовували бенкети і вистави у формі містерій за сюжетами з Біблії.

За свідченням отців церкви, танці перших християн продовжували традицію античних хороводів, де чоловіки і жінки виступали окремо і їх рухи носили цнотливий і «добропристойний» характер. Проте з часом давнє релігійно-ритуальне значення танцю поступилося місцем принципу ігрового залицяння й кохання двох протилежних статей. Внаслідок цього чоловіки й жінки танцювали вже не порізно як раніше, а разом одне з одним. У всіх куточках Європи парні танці викликали гострий осуд церковних моралістів. Тих, хто їх виконував, вважали «ісчадям пекла», «кандидатами на вічні муки в загробному житті». Проте ці перестороги не мали успіху.

Важливою передумовою виникнення балів-маскарадів послужила архітектура середньовіччя, зокрема, феодальні замки і палаци. У кожному з них обов'язково передбачався велика бенкетна зала, де господар разом із членами родини, почтом і запрошеними гостями не лише трапезував й влаштовував пишні прийоми та різноманітні розваги. Є відомості про те, що при французькому дворі, вже починаючи з XIII ст. під час бенкетів розігрувались невеликі вистави – так звані *entremets* й виконувались танці народного характеру. Ці розваги й стали зародком майбутніх пишних сценічних придворних вистав і театралізованих свят. Як свідчать історичні джерела, перші масковані зібрання знаті не змішані з натовпом простого люду, відбувались при королівських дворах Франції, Іспанії, Італії здебільшого під час карнавальних веселощів.

Одна з перших спроб влаштувати маскарад виявилась невдалою. Це трапилось 1391 року в Парижі за правління Карла VI Валуа. Заради розваги група молодих придворних підготувала до свята сюрприз – «танець дикунів». Для цього вони пошили собі костюми, вивернуті хутром назовні, і в такому вигляді, прив'язані один до одного ланцюгами, увірвалися до танцювальної зали. Вони бігали, стрибали, реготали, викрикували нерозбірливі слова, імітували поведінку диких тубільців. Щоб розкрити інкогніто дивних прибульців, герцог Орлеанський підійшов до одного з них, тримаючи у руках факел. Ненароком полум'я від нього охопило костюм маскованого й швидко перекинулось на одяг інших «диких» і гостей. У результаті чимало людей постраждало. Ця катастрофічна подія увійшла в історію під іронічною назвою балета «полум'яних» («*baldesardents*») [2].

Блазнівські маскаради за участю осіб вищого світу влаштовувались і при інших великих і малих правлячих дворах Європи. Зокрема, в Німеччині XVI ст. здобули слави рицарські «ігри» з танцями при дворі герцога Віртемберзького. Окрасою програми одного з таких костюмованих свят став епізод, коли з 4-х величезного розміру голів вистрибували 20 ряджених, що водили хороводи під акомпанемент примітивної музики [3; 314].

Популяризації маскарадного костюмування серед представників вищої верстви почасти сприяли і середньовічні рицарські турніри. Відомо, що їх учасники, крім гербів і геральдичних емблем, нерідко використовували маски і екзотичне вбрання, створюючи відповідні символічні образи. Дружини, що супроводжували рицарів, з'являлись на ристалищах, нерідко одягнені у древні костюми під іменами Кіра, О.Македонського, цезаря, короля Артура і Карла Великого; інші приймали імена і носили кольори відомих епічних героїв: Ланселота, Тристана, Роланда, Рено, Олів'є.

Популярними персонажами-масками рицарських турнірів могли бути бійці, що виступали в образах героїв давньогрецької і давньоримської міфології [4; 134-135]. Найбільшою вибагливістю в убранстві лицарів відзначалися їх нашоломники, оздоблені султанами й багатим декором. Тут фігурували різноманітні символічні зображення: дракони, химери, голови кабанів, левів, буйволів, сфінксів, орли, лебеді, кентаври, амури, що стріляли з луків, дикуні з палицями, башти, бійниці й багато ін. [5]. Яскрава гра фарб і сюжетів вражала глядачів, надаючи турнірам характеру святкового видовища. Процесія до місця турніру також формувалася як своєрідна вистава. До її складу, крім лицарів і супровідного почту, входили символічні колісничі, що зображували Фаетона і Сонце, Пори Року, Аврору чи Орфея з лірою тощо.

Уявлення про те, які розваги пропонувалися гостям знатних феодалів під час бенкетів, після турнірів, а й великих свят, дозволяють скласти описи де Баранта з книги «Історія герцогів Бургундських». Свідок цих розваг зазначав: «Коли всі сідали за стіл трапезування й весело приймалися за смачні вишукані страви, то раптом швидко відкривались одні з дверей величезної

зали, і туди виходив величезний єдинорог; на ньому сидів леопард, що тримав у кігтях англійський прапор і маргаритку; квітку він підносив герцогу. Потім з'явилася одягнута пастушкою карлиця Марії Бургундської; ця костюмована карлиця сиділа верхи на золотому леві; механічний лев розкривав свою величезну пащу й співав рондо на честь прекрасної пастушки. За ними являвся до зали величезний кит довжиною у шістдесят футів, а за ним йшли два великани. Тіло кита було таким великим, що в ньому міг би розміститися вершник. Хвіст і плавники кита постійно рухались, а замість очей були вставлені два великих дзеркала. Потім кит розкривав пащу і звідти виходили сирени, що співали дивні пісні, а потім ще дванадцять витязів...» [6; 148].

Поряд із Францією ще одним законодавцем європейської моди щодо популяризації маскарадів, слід визнати Італію. Ще з Середніх віків чимало її міст захоплювали і розважали своїх громадян й гостей театральними виставами, музикою, пишними процесіями, святами і розкішними костюмами. Особливої слави в цьому відношенні зажила Венеція, яка сама по собі є театром на воді. Перша згадка про буйні венеціанські свята, що передували Великому посту, відносяться до 1268 року, коли гультьям у масках заборонили кидатися яйцями з вікон.

Цікава історія венеціанського карнавалу. Існує легенда, що його заснували на честь щасливого звільнення викрадених далматинськими піратами венеціанських дівчат-наречених. Середньовічний карнавал, вочевидь, був не лише веселим, а й кровожерливим. До XVII століття на площі Святого Марка у присутності дожа травили 12 свиней і одного бика. Наприкінці видовища свиней кололи, а бика відрубали голову. Пізніше ці варварські забави були скасовані. Підкорюючись смакам відповідної доби, венеціанський карнавал поступово трансформувався на «галантне свято-маскарад», де панувала атмосфера грайливого лукавства, зухвалих витівок і амурних пригод. У численних тавернах та інших зланих місцях, ховаючись під покровом масок, венеціанські патриції і бюргери зраджували своїм дружинам, а ті, в свою чергу, також знаходили втіху на стороні. Не піддатися плотським спокусам напередодні посту, коли навіть церква дивилася на ці гріхи крізь пальці, було непростачною дурістю.

Одним із відгалужень венеціанського карнавалу можна вважати знамениту *commediadell'arte*, розіграну на імprovізованих і пересувних сценах, а інколи і в палацах вельмож. Актори в цих імprovізованих виставах часто виступали в масках, які з часом перетворились на канонічні театральні типи, відомі не лише в Італії, а й інших європейських країнах. Маски «комедії дельарте» живуть за законами людських пристрастей: Арлекіно (первісно родом з Бергамо), що здається наївним простаком, завжди виходить переможцем з будь-якої житейської халепи; Панталоне – карикатурний тип венеціанського купця, символ жадібної глупоти; розпутний і потворний Пульчинелла – близький родич французького Полішенеля; П'єро, що втілює засліпленого пристрастю чи то чоловіка, чи то коханця, котрого спритно обманює чарівна і легковажна Коломбіна.

До давніх венеціанських личин належить знаменита «Баута» – тасмнича біла півмаска, нерідко облямована чорною бородою. Тому, хто її носив, вона надавала страхітливого вигляду. Дуже виразний і образ Чумного Лікаря – фантастичної фігури у чорному плащі й масці з довгим «дзьобом». За легендою, в таких масках обходили зачумлені квартири середньовічні лікарі; суміш трав, покладена до «дзьоба» захищала їх від зараження. Для карнавальних фліртів і любовних інтрижок часто використовувалися маски «Маттачино» і «Моретто», що закривали повністю обличчя, залишаючи лише вузькі щілини для очей.

Історичні джерела дають можливість простежити як святкові традиції маскарадних балів ширилися у Європі, мігруючи з Заходу на Схід. У католицьких країнах м'ясопуст (масляна) з давніх давен вважався загально визнаною перепусткою у час буйних танців і розваг. Старочеська хроніка, наприклад, донесла до нас запис про те, що «король Альбрехт на масляничному бенкеті з придворною молоддю так розвеселився, що зламав собі ногу. З тих же хронік дізнаємося про ще один цікавий факт: року 1477 король Владислав у м'ясопустний тиждень покликав до свого двору в Старому Місті празьких знатних міщан зі своїми дружинами: «А то танець був великий, і сам король танцював з патлатою крамаркою, а перед ним Мартін недорослий світильник тримав» [7; 15].

Бучні забави Масляної, що справляє монарх разом зі своїми підданими – відгомін патріархальної старовини, святковий пережиток докласової рівності. Розвиток станового феодального суспільства призводить до того, що правляча верхівка поступово формує окрему елітарну традицію розваги, одним з компонентів якої виступають бали-маскаради.

У середньовічній Угорщині, як і в Чехії, перші документальні згадки про звичай рядження у період Масляної напередодні Великого посту належать до XV століття. Особливий інтерес

викликають повідомлення про святкові забави з масками у королівському дворі Буді. Так, дізнаємось, що один із найзначніших правителів Угорщини, король Матяш I (1458-1490 рр.), який багато зробив для економічного і культурного піднесення своєї країни, отримав як подарунок від італійських родичів своєї дружини вишукані мистецькі маски різного кольору, що являли сарацинів бородатих і безбородих, старих і молодих людей, а також маски з зачісками на іспанський манір тощо. Фашингові (масляничні) забави з масками і костюмування при королівському дворі у Буді продовжувались і після смерті Матяша, до того часу, коли Угорщина впала під навалом турків. Про нещасного короля Людвіга II, який втратив життя молодим у битві під Мохачем (1526 р.) маємо дані, що він щорічно у вівторок перед початком посту (останній день карнавалу) носив на собі голову люципера з бичачими рогами, або ж вбирався у костюм журавля зі зміїним хвостом. Літописні документи зберегли пам'ять про масляничну театралізовану процесію в Буді, в рамках якої два дворянина вели між собою герць, причому один з них зображував Дикого чоловіка, а інший чорта. З тих же джерел довідуємося про те, що у святкових імпрезах при королівському дворі в Буді не раз фігурували маски слонів [8; 142].

Ще одна католицька країна – Польща, де традиція весело й бучно проводити останній тиждень перед Великим постом, має глибокі корені. Запусти (*zapusty*) – старопольська назва карнавалу, що триває від Трьох королів до Великого посту. Характерною забавою виключно вищого стану – шляхти і магнатів – у цей період були *Kuligi* – традиційні катання на конях, запряжених у санки й взаємне відвідування сусідів з околиці. За словами О.Кольберга, на запусти повіт, а нерідко й воеводство перетворювалися на єдину шляхетську родину, де кожний господар намагався виявити максимальну гостинність й найкраще розважити своїх гостей.

Переодягнення у незвичайні костюми і маски – давній звичай польських запустів, звідси й спеціальна назва масляничного рядженого – *zapustnik*. Перші документальні свідчення про веселі обходи машкарників у селах і містах відносяться до доби середньовіччя. Так, Миколай Рей (1505-1569 рр.) – видатний польський письменник-документаліст гостро критикував тих, хто забувши християнський обов'язок, шаліє в неділю м'ясопусну, змінивши обличчя масками й вбравшись у костюми, подібні до чортів [9; 148]. Натомість, відомий поет і сатирик Вацлав Потоцький (1621-1696 рр.) у своєму «*Ogrodefraszek*» характеризує рядження на запусти нейтрально, без жодного осуду: *...odpoganowzaczty, dzistrwa Zwyczaistary, Na switabachusoweubierac Maszkary (...)* [10].

Якщо масляничне рядження є спадщиною язичницької старовини, то звичай влаштовувати великосвітські маскарадні бали – *reduty* – безумовно є витвором пізнього середньовіччя. І тут знову простежуємо італійський слід.

На думку Г.Шимандерської, традиція публічних забав з масками чи редут була започаткована у Польщі, найвірогідніше у 1518-1519 роках за ініціативи королеви Бони Сфорца (1494-1557 рр.) [11]. Представниця аристократичного італійського роду, вона стала другою дружиною Зигмунда Старого й значною мірою сприяла тому, щоб королівський двір у Вавелі своєю пишністю і блиском не поступався резиденціям наймогутніших династій Європи. XVI ст., на яке припадає панування останніх Ягелонів, було «золотим віком» Ренесансу й часом розквіту культури, науки і мистецтва. В цьому столітті столичний Краків і Вавель стають місцем урочистих церемоній різного роду. Тут постійно влаштовуються лицарські турніри, різні народні гуляння і придворні свята. Щоб задовольнити зростаючий потяг до широкого світського життя, у Вавелі будується величезний ренесансний палац-фортеця, типове *palazzo in fortezza*.

Уже за часів правління сина Зигмунда Старого і Бони, Зигмунда II Августа (1520-1572 рр.) маскарні процесії і розваги влаштовувалися не лише під час масляної, а й на бучних весіллях та інших урочистостях осіб, належних до королівського дому й магнатських родів. У таких випадках для конкретної події обиралась якась міфологічна тема, яку театрално представляли публіці алегоричні персонажі: День і Ніч, Дикий Чоловік, Сатурн, Діана, Венера, Купідон, Атлас, Геркулес та ін. [12; 176-179]. Вже на початку XVI ст. були відомі виробники краківських ремісників – різні види запусних (масляничних) масок для різних статевовікових груп.

Подальша еволюція великосвітських королівських маскарадних забав у Польщі, як і в інших країнах Європи, пішла двома шляхами. Перший з них полягав у тому, що бали-маскаради аматорів поступово стають справою професійних акторів – танцівників, втрачають свою обов'язкову приналежність до карнавального часу й трансформуються у самостійний вид музичного і театралного мистецтва – балет. Специфіка і етапи цього процесу добре досліджені істориками культури. Нас у даному випадку більше цікавить інший шлях розвитку балів-маскарадів у площині

публічної розваги, що поступово демократизується й перетворюється з атрибута великосвітського життя на стереотип святкової поведінки широких верств населення.

З перенесенням столиці Речі Посполитої до Варшави (1611 р.), сюди перебирається королівський двір, а з ним започаткована ще у Кракові традиція редут. Популяризація цього звичаю у колах шляхти, а потім і плебсу призводить до того, що цим терміном визначають не лише костюмовані бали, а й спеціальні приміщення, де вони відбувалися.

Першим організатором публічних редут у варшавському Новому місті був італієць Сальвадор. Пізніше почали виникати більші й менші редутіві салони – клуби, у яких сотні людей проводили святкове дозвілля: танцювали, грали в карти, жартували. Спеціальна прислуга роздавала відвідувачам різноманітні маски, що надавало цим зібранням присмак утаємниченості й авантюристичності. Карнавальна свобода дозволяла вільно спілкуватися людям нижчого стану з панами, жінкам і чоловікам фліртувати й заводити любовні інтрижки.

Придбавши вхідний квиток на редуту, гості цим самим оплачували світло і гру музикантів у танцювальній залі. Решту – воду, алкогольні напої і закуски треба було оплачувати окремо. Крім варшавських широкої слави у XVII столітті зажили масляничні редути у багатому поморському місті – Гданську. Маскарадні бали тут проходили як у палацах аристократів, так і в цехових будинках місцевих ремісників. Історичні документи зберегли відомості про те, що на цих учтах перебрані на негрів ковалі виконували іспансько-мавританський танок – мореску, різники скакали, грізно потрясаючи своїми сокирами. З раннього середньовіччя дійшов стародавній танець морських піратів із оголеними мечами [13; 149].

У подальшому танцювальна програма редут втрачала свою архаїчну простоту й наповнювалась парними танцями різного походження. Ще в період середньовіччя у західноєвропейських країнах сформувалось дві категорії танців: повільні, «тягучі» й швидкі зі стрибками. Перші вважались палацовими, аристократичними, тоді як другі були характерними для народного середовища.

Мармуровим і паркетним підлогам палаців підходили так звані прогулянкові або «променадні» танці, що не передбачали швидких рухів і стрибків. Почасти це було обумовлено і модою: жінки вищих і середніх верств носили на балах сукні з дуже довгим шлейфом, що волочився по підлозі і диктував особливу пластику рухів. Неодмінними прикрасами галантних свят при дворі французького короля Людовіка XIV – Сонце вважались танці куранта і павана, секрет яких полягав у вмінні граціозно виступати і робити церемоніальні реверанси. Пізніше ці танці замінив величавий і вишуканий польський полонез, яким відкривалися усі бали.

Джерельні приписи

1. Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М.Бахтин. – М., 1990.
2. Худеков С. Всеобщая история танца / С.Худеков. – М., 2010. – С. 312-313; Виоле де Люк. Жизнь и развлечения в средние века. – СПб., 1999. – С. 296.
3. Худеков С. // Там само.
4. Руа Ж. История рыцарства / Ж.Руа. – М., 1996.
5. Руа Ж. // Там само.
6. Руа Ж. // Там само.
7. Lalghammerova J / Lidovezvyky. – Praha, 2004.
8. Dëmotor T. Masken in Ungarn // Schweizerisches Archivfur Volkskunde. – Basel, 1967. – P.63.
9. Szymanderska H. Polskie tradycjes wiateczne. – Warszawa, 2003.
10. Там само.
11. Там само.
12. Golembiowski L. Gry s zabawy roznych stanow w krajucalym. – Warszawa, 1831.
13. Szymanderska H. // Там само.

Резюме

Висвітлюються джерела походження європейської аристократичної традиції костюмованих балів-маскарадів. Середньовічна святкова розвага панівної еліти поступово демократизується й стає надбанням широких верств міського населення.

Ключові слова: маскарад, маска, карнавал, середні віки, танці, придворні бали.

Summary

Kurochkin O. From early history of the European From early history of the European points-masquerades

The sources of origin of European aristocratic tradition of costume points-masquerades are illuminated. Medieval festive entertainment of dominating elite is gradually democratized and becomes acquisition of wide layers of urban population.

Key words: masquerade, mask, carnival, Middle ages, dances, court points.

Аннотация

Освещаются источники происхождения европейской аристократической традиции костюмированных балов-маскарадов. Средневековое праздничное развлечение господствующей элиты постепенно демократизируется и становится достоянием широких слоев городского населения.

Ключевые слова: маскарад, маска, карнавал, Масленица, средние века, танцы.